

D I S K U S I J E

Boško BAŠKOT

Diskusija koja se ovdje zapodjenua o tradiciji, ponukala me je da tim povodom kažem nekoliko riječi.

Odmah bih želio naglasiti da je naša partija, odavno, jasno i u punom skladu s marksističkim učenjem, odredila svoje stanovište naspram tradicije i sveukupnog duhovnog nasljeđa. Imajući u vidu osobitu važnost i veliku složenost ovog značajnog idejno-političkog pitanja, posebno s obzirom na višenacionalni karakter naše zemlje, Savez komunista Jugoslavije mu je poklonio dužnu pažnju i u Programu SKJ, kao i u nekim drugim dokumentima.

Kao što nam je poznato, principijelno stanovište Partije polazilo je i polazi od toga da u tradiciji svakog naroda i narodnosti ponaosob i sviju zajedno uz pozitivna, demokratska, opštjeljudska dostignuća i vrijednosti, naporedo egzistiraju i negativne, nazadne pa u izvjesnom smislu i razaračke pojave i potencije (Kad kažem razaračke, mislim na one tamne noći kulturne baštine koje djeluju u pravcu nacionalne isključivosti, zatvaranja u nacionalno-konfesionalnu ljušturu i koje se protive i samoj ideji zajedništva i ravnopravnosti naroda i narodnosti u višenacionalnoj zajednici, kakva je, na primjer, Bosna i Hercegovina).

Partija je, dakle, uvijek insistirala na tome da cjelokupno nasljeđe svakog pojedinog naroda i narodnosti, počev od istorijskih zbivanja, preko duhovnog stvaralaštva, pa do običaja i morala, treba sistematski podvrgavati marksističkoj valorizaciji. Pri tome, Partija nas je učila da pažljivo i s najvećim obzirom prema istorijskoj istini, kao i prema našem trajnom zadatku izgrađivanja svijesti o zajedništvu i bratstvu i jedinstvu naših naroda i narodnosti, iz tradicija svake pojedine nacije izdvajamo i afirmišemo sve ono što ima šire, opštjeljudske dimenzije, što je služilo i može dalje da služi opštem napretku i razumijevanju među ljudima i narodima, njihovom zbližavanju i duhovnom bogaćenju.

Uporedo s tim, Partija se istrajno zalagala, a razumije se, i danas se zalaže, za afirmaciju i njegovanje onih tekovina zajedničkog života i zajedničke borbe za progres i humanizam, koje su tokom istorije nastajale i nastale kao rezultat zajedničkih htijenja, zajedničkih stremljenja i napora najnaprednijih snaga svih naroda i narodnosti koji ovaj prostor od davnina nastanjuju. U takve tekovine u nas, u Bosni i Hercegovini, mogu se, bez sumnje, uvrstiti iskustva vjekovnog zajedničkog, komšijskog življenja, neke zajedničke duhovne tvorevine (narodne poslovice, bajke, priče, basne, zagonetke, pojedine lirske narodne pjesme i si.).

Svakako, nedvojbene vrijednosti u tom smislu predstavljaju akcije i dostignuća radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini, naročito generalni štrajk radnika 1906. godine, kao i veliki pokret seljačkih masa iz 1910. godine, šire poznat pod nazivom »Seljački štrajk«, te revolucionarno-oslobodilački pokret »Mlada Bosna«. Naime, sve snažniji prodor kapitalizma u Bosni i Hercegovini u uslovima austrougarske okupacije, unosio je bitne promjene u društvene odnose i ukupna socijalno-politička zbivanja, pa su podudarni ili slični socijalno-politički, ekonomski i drugi interesi sve češće dovodili do zajednič-

kih akcija demokratskih i naprednih snaga svih naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine, uprkos određenih suprotnosti ili pak vještački raspirivanih razlika među njima.

Razumije se, značajna dostignuća na tom planu ostvarena su u međuratnom periodu, u uslovima borbe radničke klase i drugih eksploatisanih masa, pod vodstvom Komunističke partije Jugoslavije, za socijalna, nacionalna i druga prava i interese naših naroda i narodnosti. A najviši izraz bratskog povezivanja i zajedničke borbe svih naših naroda i narodnosti protiv nacionalnog i socijalnog porobljavanja u staroj Jugoslaviji bila je sama Komunistička partija Jugoslavije sa svojim revolucionarnim programom, svojom jedinstvenom organizacijom i višenacionalnom strukturom svoga članstva.

Dosljedno svom principijelnom stanovištu. Komunistička partija Jugoslavije i lično drug Tito isticali su, i u pripremama za opštenarodni ustanak 1941. godine, i mnogo puta u toku narodnooslobodilačke borbe a i kasnije, sve do današnjeg dana, važnost i značaj borbenih i slobodarskih tradicija naših naroda i narodnosti. O tom upečatljivo svjedoči ovaj kratki odlomak iz poznatog Proglasa CK KPJ od jula 1941. godine:

«... Vi ste bili pobeđeni u ratu, ali niste pokoreni. Slavne tradicije borbi za pravdu i slobodu vaših dedova ne smeju biti zaboravljene. Sada je vreme da pokažete da ste dostojni potomci svojih slavnih predaka.» (podvukao B.B.).

Narodnooslobodilačka borba i socijalistička revolucija označila je temeljnu istorijsku prekretnicu u cjelokupnom društvenom životu naroda i narodnosti na cijelom jugoslovenskom prostoru, pa, dakle, i u Bosni i Hercegovini. U revoluciji su prvi put u istoriji punom snagom udružene i ujedinjene demokratske, slobodarske, progresivne snage svih naroda i narodnosti naše zemlje u istorijskom poduhvatu koji je, pod predvodništvom Komunističke partije Jugoslavije s drugom Titom na čelu, doveo do radikalnih izmjena socijalno-političkih, međunacionalnih i društveno-ekonomskih odnosa, tj. do korjenitih promjena u cjelokupnom društvenom i državnom uređenju.

Zajedničkim snagama i naporima izvojevana pobjeda u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji simbolizovala je na najbolji način dugogodišnje napore i uspjehe Komunističke partije Jugoslavije u njenoj nepokolebljivoj borbi za bratstvo i jedinstvo, za ravnopravnost i zajedništvo naroda i narodnosti u Jugoslaviji i našoj užoj zajednici. U tom istorijskom revolucionarnom procesu nastale su najznačajnije i najvrednije zajedničke tekovine naših naroda i narodnosti — tradicije narodnooslobodilačke borbe i revolucije, za čiju se afirmaciju i trajno njegovanje neumorno zalažu Savez komunista i druge socijalističke samoupravne snage.

Uistinu, socijalistička revolucija, tako reći, spontano i neposredno rađa i razvija raznovrsne oblike zajedništva, podstiče stvaranje i njegovanje zajedničkih vrijednosti, podjednako dragih i vrijednih i Hrvatima, i Muslimanima, i Srbima, kao i pripadnicima drugih naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini (i Jugoslaviji). No, to nikako ne znači da se time automatski dovode u pitanje, negiraju ili ukidaju posebne nacionalne tradicije, pogotovo ne one, koje imaju opšteijudski, demokratski i progresivni karakter. Naprotiv, socijalistička revolucija, kako nas uči tridesetogodišnja praksa socijalističke izgradnje, ne samo što podržava, štiti i njeguje humane i demokratske tradicije svakog naroda i narodnosti ponaosob nego aktivno doprinosi tome da posebne, nacionalne tradicije, zbog njihovih opsteljudskih vrijednosti, tokom vremena sve više postaju u neku ruku zajedničko dobro, zajedničko blago svih naših naroda i narodnosti.

Kao ilustrativan primjer u tom pogledu mogu poslužiti naponi naše >?> nice oko prezentiranja najširoj javnosti kulturnog nasljeđa naroda i narodnosti Bosne i Hercegovine. Taj poduhvat je već dao krupne rezultate, naročito u tom smislu što je to neposredno doprinijelo boljem međusobnom upoznavanju i daljem zbližavanju naših naroda i narodnosti. Neka od tih kulturnih

blaga su na taj način već u priličnoj mjeri postala zajedničko dobro, ušla su i sve više ulaze u savremeni život kao trajne zajedničke vrijednosti i tekovine. To se, bar po mom mišljenju, odnosi na lirsku narodnu poeziju muslimanskog naroda a i neka druga blaga naše kulturne zaostavštine.

Na sličan način, osnovne vrednote bosanskohercegovačkog ustanka iz 1875. godine pa i nekih drugih buna i ustanaka protiv tuđinske vladavine, možemo učiniti — pravilnim objašnjavanjem istorijskog socijalno-političkog smisla tih događaja — zajedničkim dobrom svih naroda i narodnosti u Bosni i Hercegovini. Jer, kao što znamo, ustanak od 1875. godine bio je inspirisan takvim nacionalnim i socijalnim stremljenjima koja su vodila oslobođenju ne samo srpskog nego i drugih naroda u Bosni i Hercegovini, a osim toga, on je posijao i prve klice socijalističke misli u ovim našim prostorima. A uz sve to — upravo zbog svog slobodarskog i naprednog programa — ustanak od 1875. godine nailazio je na snažne simpatije i aktivnu podršku i u drugim nacionalnim sredinama u Bosni i Hercegovini a i šire.

Ako se pak osnovne vrijednosti tog velikog istorijskog događaja posmatraju sa užeg, tj. posebnog nacionalnog stanovišta, onda se značaj tih ustaničkih tradicija, konkretno ovdje na Kozari, nikako ne bi moglo poricati, pogotovo u prvoj fazi narodnooslobodilačkog ustanka, dok glavninu snaga ustanka čine srpske seljačke mase. Svim poznavacima prilika na Kozari dobro je poznato da su među srpskim seoskim stanovništvom prije drugog svjetskog rata, a pogotovo u teškim danima okupacije 1941. godine živo kolala predanja vezana za veliku bunu iz 1875-6 godine i za borbe ustanika toga doba na Patriji, na Asinoj straži, oko Živodera, Pašinih konaka i na drugim mjestima na Kozari i Prosari. Na isti način održala su se predanja i o nekim vođama ustanika, naročito o Petru Peciji kojem je narod podigao i spomenik kod manastira Moštance.

Koliko je ustanička tradicija snažno živjela u narodu, zorno potvrđuje poznata knežopoljska zdravica koja se sve do ratnih vremena 1941 - 1945. g. 0 raznim važnijim godovima mogla čuti širom kozarskog područja, a koja glasi: » ... I ponosio se kô orô visinom, ko more dubinom, ko Lijevče polje konjima, a Knež-polje bunama«.

Činjenica je, međutim, da ni u pripremama za ustanak a ni kasnije u toku narodnooslobodilačke borbe, mi komunisti na Kozari, ustaničku tradiciju nismo isticali u prvi plan.

Težište naše idejno-političke akcije bilo je na bitnim pitanjima našeg vremena: na borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, razumije se, na platformi KPJ, na platformi bratstva i jedinstva, na takvoj platformi koja je jasno naviještala jedno novo, drukčije državno i društveno uređenje, drukčije društvo, društvo socijalne pravde i nacionalne ravnopravnosti. Ako se o novom društvu i govorilo više u nagovještajima, onda se protiv starog društva, stare države, ustajalo s istom odbojnošću i s istim ogorčenjem kao i protiv fašizma.

Iako se danas postavlja pitanje: otkud onaj masovni heroizam, otkud ono golemo revolucionarno pregalaštvo i požrtvovanje, otkud ta zadivljujuća snaga nesaumljivog otpora tuđinu i tuđinskim fašističkim slugama, otkud onaj jednodušni otpor četništvu i četnicima, kako je to Kozara postala kula-svjetilja ideje bratstva i jedinstva, onda odgovor može biti samo jedan: zahvaljujući danonočnoj idejno-političkoj aktivnosti partijske organizacije i komunisti, narod je shvatio da je njegova borba protiv okupatora i domaćih izdajnika istovremeno i borba za novi, pravedniji, bolji život. Otuda svijest da nikakve žrtve nisu pregoleme samo ako donose istinsku slobodu, pravdu i ravnopravnost za sve ljude i narode. Nesumnjivo su u svemu tome pozitivnu ulogu odigrale i slobodarske ustaničke tradicije iz prošlih vremena. Dakako, pozitivan uticaj u tom smislu vršila je i svijest naroda, svijest koju je neumorno izgrađivala partijska organizacija, da je Sovjetski Savez, kao prva

zemlja socijalizma i kao glavna snaga antifašističke kolicije, naš moćni saveznik u odsudnoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje naroda i narodnosti Jugoslavije.

Mladen-Mlađo MARIN

Još uvijek ima mišljenja da je jedna od grešaka Štaba Odreda u tome, što je za vrijeme ofanzive prihvatio i vodio frontalni, umjesto partizanskog načina ratovanja, ili se tvrdi da je Odred vodio borbu samo na partizanski način.

Mislim da je prava istina u tome da to nije bio isključivo ni frontalni, niti čisto partizanski način ratovanja, već zavisno od uslova, manja ili veća kombinacija frontalnog i partizanskog oblika borbe (kako bi se to reklo sadašnjim riječnikom). Jedino je to bilo moguće i opravdano, jer da je i htio da vodi isključivo frontalnu borbu, Odred za to nije imao ni snaga ni naoružanja, u odnosu na oko petnaest puta brojno nadmoćnog neprijatelja. Uostalom poznato je da su jedinice Odreda iznenadno i noću napadale neprijatelja i nanosile mu velike gubitke, a također su odlučno branile pojedine tačke i pravce, posebno kad su bili ugroženi ranjenici i narod u zbjegu. Prema tome, ne ulazeći u druge elemente rukovođenja, smatram da, u tome pogledu, nisu opravdane primjedbe koje se upućuju Štabu Odreda, jer Odred se borio onako kako je mogao i morao, vjerovatno i ne misleći o tome da je ta kombinacija frontalnog i partizanskog oblika borbe u skladu sa usvojenom i, naročito kasnije primjenjivanom strategijom i taktikom oružane borbe u NOR-u uopšte.

Drugo što želim naglasiti jeste, da je bilo opravdano što se Odred odlučno borio za odbranu ranjenika i naroda u zbjegu, pa i onda kada je morao prihvatiti i frontalni način borbe. Da tako nije postupio, već da je zbjeg i ranjenike ostavio i probio se kroz обруч neprijatelja, što je, kao relativno jaka i dobro naoružana borbeno jedinica, mogao uspješno učiniti u svako vrijeme, onda bi ta bitka bila naš veliki vojni, a naročito politički poraz, i Kozara ne bi bila ono što je postala zahvaljujući upravo toj bici.

Međutim, mislim da ta velika bitka zahtijeva da bude i dalje svestrano izučavana (posebno kao izrazit primjer i iskustvo za sadašnje pripreme zemlje za opštenarodnu odbranu), a u ovom momentu bih istakao samo tri pitanja, koja bi čim prije trebalo naučno istražiti i argumentovano objasniti: Ta pitanja odnose se na proboj Odreda 3/4. jula 1942. godine i glase:

1. Zašto je i kako došlo do odstupanja od odluke za proboj, usvojene ovdje, na Mrakovici 2. jula, odnosno zašto je i kako došlo do proširenja odsjeka proboja i upućivanja ranjenika desno od utvrđenog pravca? Kakve su posljedice zbog toga nastale? O tome govori u referatu (diskusiji) Obren-Obrad Stišović.

2. Zašto je i kako došlo do toga da se ne uspostavi veza između Štaba Odreda i Štaba Prve krajiške NOU brigade uoči proboja, pa se dogodilo da se istu noć vrši proboj i napad na Dobrijin?

3. Mislim da treba izučiti i ocijeniti prijedlog sekretara OK KPJ za Kozaru, Branka Babića, o vremenskom pomjeranju proboja za 24 sata, da bi se jedinice, ranjenici i zbjeg bolje pripremili za proboj.

Oko ovih pitanja ima dilema i različitih mišljenja i bilo bi korisno da se o njima dadu pravi odgovori.

— x —

Ovdje su drugi govorili o rudniku u Ljubiji. Mislim da su dali dragocjen prilog osvjetljavanju radničkog pokreta i značajnog doprinosa ljubijskih rudara u NOB-u. O tome je iznijeto podosta ubjedljivih podataka i činjenica, koje su bile malo poznate. To je veoma dobro i korisno. Međutim, zbog nekih dilema, nejasnoća, pa i krivih tumačenja, čini se potrebnim da se naučno istraže i ocijene razlozi zbog kojih se nije išlo na potpuno uništenje rudničkih instalacija da bi se, na taj način, onemogućila eksploatacija tako dragocjene rude za njemačku ratnu industriju. To naročito važi za period poslije oslobo-

đenja Prijedora, jer se dogodilo da su Nijemci, početkom ofanzive na Kozaru, zauzeli Ljubiju sa neoštećenim rudničkim instalacijama.

Kada se o tome govori, mada upoređenje nije adekvatno, navodi se primjer rudnika Lješljani, koji je potpuno uništen i svaka eksploatacija je bila onemogućena. I rudari Trepće su u znatnoj mjeri uništili rudničke instalacije prilikom odlaska u poznatu rudarsku četu, koja je ušla u sastav Prve proleter-ske brigade.

— x —

I na kraju, predložio bih da se ovakvi naučni skupovi o Kozari u NOB-u održavaju češće — jednom godišnje ili jednom u dvije godine. Većina od njih mogu biti sa skromnim programom, čak može da se za jedan skup uzme samo jedna tema, a kad je moguće, i više. Takvih tema je mnogo: Partija, SKOJ, narodna vlast, zbjeg u Kozari, itd., itd. Od tako obrađenih tema i građe, relativno će lako, i generacije poslije nas, praviti o Kozari studije, sinteze, monografije, istoriju, romane i slično.

U dosadašnjoj historiografiji pretežno vojnog karaktera, u pokušajima da se analiziraju rezultati, organizacija i način izvođenja odbrane na Kozari u toku neprijateljske ofanzive, čini mi se da su date neke ocene koje ne bi mogle izraziti obojstranu naučnu kritiku i zato je ovom prilikom nužno ukazati i dati ocenu rada jedinica i Štaba Odreda. Jedna od dosadašnjih kritika odnosi se na to zašto je Odred prihvatio odsudnu obranu i da ga je frontalna i pasivna odbrana dovela u situaciju da izgubi polovinu boraca i da bude razbijen, te da to nije bilo u skladu sa principima partizanske taktike. U vezi s tim, želim istaći svoje ocene i svoje viđenje događaja, i to, pre svega, o primeni taktike borbenih dejstava. Ja ne prihvatam ocenu da Odred nije uspešno izvodio odbranu i da ona nije u skladu sa osnovnim principima partizanske taktike.

1. Drugi krajiški NOP odred primio je na sebe neprijateljske snage od preko 40.000 vojnika i uspešno ih vezivao za sebe i nanosio im gubitke preko mesec i po dana, što dovoljno govori da se vrlo uspešno branio. Odred se branio na vrlo širokom prostoru, na spoljnoj ivici slobodne teritorije u međurečju r. Vrbasa — Save — Une — Sane i Gomjenice. Bataljoni pa ni čete nisu mogli imati taktičkog dodira, već se svaka jedinica branila na svom pravcu. Zbog toga nije ni bilo dodira neprekidnog fronta ni odbrane, nego je ovaj prostor branjen, pre svega, izvođenjem aktivnih dejstava i to uglavnom u toku noći. Bolje je reći da se branilo napadajući, dakle, cilj je bio sprečiti neprijatelja da izvrši prodor do zbjega naroda i bolnice, i to je ostvarivano aktivnim noćnim dejstvima. Upornost odbrane nije izražavana statičkim držanjem pojedinih položaja, niti frontalnim posedovanjem i držanjem pojedinih linija, nego iznenadnim bočnim napadima na pojedine istaknute delove neprijatelja. Uostalom, bilo bi apsurdno shvatiti da se jedan odred sa 3.500 boraca mogao braniti i izdržati ofanzivu osamdeset puta jačeg neprijatelja, i to skoro mesec i po dana, ako bi primenio pasivnu odbranu. On je ovo mogao izdržati samo aktivnim dejstvima i veoma dinamičnom odbranom kakvu je primenjivao, tj. više je napadao nego što se branio. Ovde se upravo može govoriti o jednom originalnom primeru solidno i vešto izvođene odbrane u NOR-u koja se odvijala u skladu sa osnovnim ciljem da se učini maksimalni napor, bez obzira na žrtve, da se sačuva stanovništvo — narod u zbegu i oko 500 ranjenika. Ni dosadašnje vojne analize nisu došle do zaključka kako je to trebalo braniti Kozaru. Zato se pridržavam ocena koje je komadant odreda drug Stišović dao u referatu za ovaj skup a, pre svega, onih zaključaka da bi i sada upotrebio Odred kao i ranije.

2. Odred na Kozari nije branio Kozaru i Potkozarje kao prostor i teritoriju koja je bila slobodna, nego je branio narod u zbjegu — narod iz koga je i Odred formiran, sa svim njegovim materijalnim dobrima, sa potpuno razvijenom mrežom organa narodne vlasti i jednim višemesečnim organizovanim životom. Tu se nalazilo i oko 500 ranjenih boraca sa Kozare. Prema tome, Odred je branio svoj narod, svoje porodice iz kojih su borci u Odredu, branio je ranjene drugove, braću i komšije i sve što su ti ljudi ostvarili za skoro godinu dana od početka oružanog ustanka. Kada se ima u vidu drastičan odnos okupatora prema narodu i ranjenicima, koji je planirao da uništi i deportuje sve živo sa Kozare i uguši svaki život u ovom ustaničkom kraju, za što su bili pripremili logore i preuzeli raznovrsne oblike uništavanja ljudi, onda je politički i moralno bilo potpuno opravdano i razumljivo što je Odred činio maksimalan napor da spasi narod, žrtvujući se i ulažući maksimalne napore za njegov spas. Otuda je bilo i opravdano primenjivanje i odsudne odbrane, što je imalo ne samo vojni nego i politički efekat i značaj. Uostalom, borbom i primerom su politički pridobijene mase, a ne nikakvim verbalnim pričama. Kada se ovo ima u vidu, onda su neprihvatljive bilo kakve teorije i pomisao

0 tome da se Odred trebao pravovremeno izvući iz okruženja i time ne bi izgubio 1700 boraca. Istina, to je Odred mogao postići, i pored nepovoljnog odnosa snaga i vrlo teške situacije, pa makar i sa bataljonima u više pravaca ili sav ,na jednom izabranom pravcu. Zar je to bilo važnije nego borba za spas svog naroda. Svaki onaj čovjek iz zbjega bio je i borac, i Odred je u toku ofanzive stalno popunjavan. Svaki drugi odnos prema zbjegu i svome narodu predstavljao bi politički gubitak, i zato je bilo potpuno opravdano što je Odred podelio sudbinu sa svojim narodom. Takav napor i zajednička borba i sudbina vinula je 2. KNOP odred tako visoko kao ovu planinu, zato je kozarska epopeja nadvisila sve kao ovaj gordi spomenik Kozarčanima.

3. Treća zamjerka na rad štaba Odreda odnosi se na organizaciju proboja, pre svega, što je za vreme proboja odsek za prolaz i izvlačenje iz obruča bio suviše širok, što je tačno. Kad se Štab Odreda odlučio na proboj noću 4. jula, on je išao na frontu od preko 6 km širine zbog toga što je ulagao maksimalne napore da izvuče što više naroda i ranjenika kroz stvorenu brešu. I upravo je zbog toga i uspjelo da se u jednoj noći izvuče oko 10.000 ljudi iz obruča i glavnina Odreda. Da je odsek proboja bio uži, onda se verovatno u toku jedne ljetne noći ne bi moglo probiti ovoliko naroda i vojske i zato je ova primedba neprihvatljiva i rezultat je šematskog prilaza organizaciji proboja a nije rezultat stvarne situacije. To što se nije izvukao sav Odred kroz pomenutu brešu u toku jedne noći, bilo je normalno jer su neki bataljoni od mesta proboja bili vrlo daleko, i do 25 km ostojanja.

4. I primedbe koje su upućivane Štabu Odreda kako, navodno, nije dobro komandovao u toku dejstva, ne bi mogle izdržati naučnu kritiku. Iako se u Štabu Odreda osjećala izvesna neodlučnost, ona je rezultat jedne izuzetno složene, izuzetno kritične situacije sa katastrofalnim posledicama, u kojoj se našao narod Kozare i njegov partizanski odred. To što su se članovi Štaba Odreda u toku borbenih dejstava razdvojili, rezultat je operativne situacije, rasporeda Odreda na širokom prostoru i potreba da se komanduje svim njegovim delovima. U takvoj situaciji je bilo nužno razdvajanje članova Štaba da bi obezbedili komandovanje svim delovima celine i zatvaranje svih pravaca. Zbog te udaljenosti u toku prvog proboja, nije ni mogao pristići Treći bataljan jer nije mogao napustiti svoj sektor odbrane prema Građiški.

Ovo su neke moje ocene o radu Odreda koje sam suprotstavio dosadašnjim kritičkim ocenama o radu Štaba Odreda i o izvođenju odbrane na Kozari. Takve ocene su bile rezultat projekcije nekih teorijskih pogleda na način odbrane i proboja, a ne izvor objektivne situacije, kakva je tih dana bila na Kozari. Istorijski je opravdanije i samo je to prava istina što je rezultat objektivne situacije, a ne projekcije sa pogledima savremene ratne teorije. Pri ocenjivanju taktičkih i operativnih postupaka u NOR-u mi moramo polaziti od svake konkretne situacije i konkretnih ciljeva svake borbe. Samo takav prilaz svakoj analizi, pa i analizi situacije i borbenih dejstava na Kozari, omogućava objektivno i naučno ocenjivanje događaja sa vremenske distance od 35 godina.

Dani ustanka i narodnooslobodilačke borbe ostali su daleko za nama. Ratovali smo za slobodu, za nove društvene odnose, za novo socijalističko društvo. Mnoge opjevane heroje, mnoge znane i neznane junake rat je istrkao iz naših redova. Ostali su rasuti po bojištima i na vječnoj straži širom domovine.

Među njima je toliko divnih likova »žena-boraca, što predstavlja posebnu ljepotu i osobenost naše revolucije. Masovno učešće žena u NOR-u je jedna od bitnih karakteristika našeg pokreta. Rijetko su gdje žene u svijetu, kao kod nas, u tako visokom procentu učestvovala u oružanoj borbi.

One su se izuzetno brzo oslobađale naslijeđa prošlosti, kidale sa predrasudama, kidale sa lažnim moralom, prihvatale oružja i rame uz rame junački borile sa svojim drugovima muškarcima.

Zato ću pokušati da ispričam priču, kako je žena u revoluciji kroz neprekidnu borbu, prestala da bude mužu do ramena i počela u sebi da raste do visine čovjeka i borca.

U mom rodnom kraju izgledalo je to ovako. Četrdeset prva je bila na izmaku. Ustanak je protutnjao Potkozarjem i kao snažna grmljavina munjama okupao ova pitoma sela. Reklo bi se da je ustanak izgubio na snazi i spontanosti i da je, poslije grmljavine topova i požara, nastupilo zatišje. A, zatišje je bilo samo prividno.

Jer, kad su prvi ustanički pucnji odjeknuli pod Kozarom, oni su simbolički nagovijestili da mira u Knežpolju nema sve do konačnog oslobođenja zemlje. Upravo tih dana mi smo se pod okriljem planine organizovali u čete i bataljone, ispadali iz šume i jedno za drugim čistili neprijateljska uporišta u Potkozarju. Na povratku iz akcije uvraćali smo kod mnogih domaćina da predahnemo i prezalogajimo. Još na avliji sretale su nas djevojke, uzimale pod ruku, uvodile u kuću, skidale nam cipele — prale noge i iz svog dječakog ruha vadile vunene čarape, dijelile partizanima ono što je bilo mladoženji namijenjeno. Još tada sam zapazio tu skromnu i pitomu seljanku, koja svojim ponašanjem imponuje i koja zadivljuje shvatanjem trenutka u kome se zemlja okupacijom našla.

Bio je rat i bili su dani krvomutnje, razularenosti, bezakonja, nasilja, neupamćene bestijalnosti. U takvo vrijeme masovnog terora i opšte nesigurnosti po egzistenciju, u vrijeme kada je goli život čovjeka bio obezvrijeđen do apsurdna i kada su ljudi, bez razloga, ubijali po sokacima kao zečeve, žena je bila, čini se, u izuzetnom psihičkom stanju, pritisnuta crnim slutnjama i ona je po instinktu majke, supruge, sestre, osjećala približavanje velikog zla i prirodno upirala oči i tražila spasa i zaštitu od muškarca, muža. sina, brata ...

Uoči samog ustanka, kada je otpočelo ubijanje, vješanje, silovanje, kada okupator i ustaše prijete istrebljenjem i ne samo prijete nego i praktično gaze u krvi do koljena, i u ženama sazrijeva jedno shvatanje, jedno realno poimanje datog trenutka kao opšteg i velikog zla, koje se na narod sručilo. Određenije, neprijatelj, tuđin, okupator i oni koji mu služe, ne ugrožavaju samo muškarce, do puške dorasle nego sve, sve živo je pod udarom njihovog noža. Znači, svi su podjednako ugroženi, i muško i žensko, i staro i mlado. Sve što diše, i što se kreće, i što se čoviekom zove, u velikoj je opasnosti.

U takvom opštem stanju, u velikom stanju kakav je rat i okupacija, u tom onštem haosu u kome se tako naglo i nepredvidljivo čitav čoviekov život izokreće, u kome sve što je do iučer bilo obično i normalno naiednom postaje daleko, nedostižno, neuhvatljivo, nedopušteno, čak nenormalno za sve one koji su se našli s onu stranu života i slobode, žena naročito. Dati i strada. Ona je i kao majka i kao ljubav u najvećem mogućem očara. Žena je zabrinuta, zbunjena, zbenavljena. U tom bezizlazu i za nju je jedini, prirodni izlaz u organizovanom pokretu, u borbi.

U samom ustanku žena je ta koja inspiriše za borbu i pokreće na akciju. Kao majka prati nas brižnim očima, punim crnih slutnji, često i suza; kao sestra ona potajno strahuje za braćom; kao ljubav ona se ponosi momkom u redovima ustanika, ali bez žene nema ni borbe, ni junačkih podviga.

Ustanak! Borba! To je oštar prelom u životu žene. To je istorijski zaokret u njenom društvenom položaju i ponašanju, u njenom značenju u društvu uopšte.

Kao vihorom zahvaćena, ona se otrgla od kućnog praga, od preslice, od ognjišta i kolijevke i rame uz rame s muškarcima krenula neispitanim ratnim stazama, na kojima su upravo nju čekala svakojaka iskušenja. Ona je ravnopravan saputnik i saborac svojih drugova na teškom i krvavom putu slobode. Ona je zauvijek izašla iz zapečka i smjelo zakoračila širokim drumom svestranog oslobađanja i afirmacije u novom društvu koje se rađa.

Ovim razmišljanjima i ocjenama, držim, neće smetati malo statistike. Lična karta na primjer, dubičke komune kao tipično kozarske, sadrži ove osnovne podatke o učešću i stradanju njenih žitelja u ratu:

Broj stanovnika prije rata bio je oko 32.000. U toku rata poginulo je 18.495, što znači da je stanovništvo više nego prepolovljeno, jer je izginulo preko 54% žitelja ove komune. Aktivnih boraca pod puškom, svrstanih u kozarske i druge jedinice komuna je dala 6.211. Od toga broja, kao borci su poginuli 2.868. Kao žrtve fašističkog terora poginulo i pomrlo po logorima smrti (Jasenovac i drugi) 15.627. Dubička komuna je dala 400 nosilaca »Partizanskih spomenica« i 14 narodnih heroja. U toku rata poginuo je 351 član KPJ i 526 članova SKOJ-a. U partizanskim jedinicama borilo se 258 žena, a 113 ih je poginulo kao borci.

U toku rata 272 žene bile su odbornice vlasti, a 426 **žena** i djevojaka aktivno je radilo u društveno-političkim organizacijama u komuni.

Već i ovi podaci upućuju na zaključak o velikom doprinosu žena u toku narodnooslobodilačkog rata. Međutim, čini se da taj njihov doprinos našoj pobjedi u ratu nije adekvatno odražen ni u literaturi, ni na filmu, ni na televiziji. Zato se usuđujem da dam ideju i prvi materijal pod radnim naslovom:

»Krajiškinje«,

što bi u daljem radu rezultiralo scenarijem, bilo za igrani film, bilo za jednu televizijsku seriju na temu »Žena u revoluciji...«.

Kad je riječ da je kozaračko kolo i pjesma sastavni dio svih naših zbivanja, onda to želim potkrijepiti sa par činjenica.

Kozaračko kolo se igra na lijevu stranu, sa rukama u prepletu. Tri pjevača prvače, a tri polažu. Postoji muško-momačko kolo, kao i žensko-djevojačko, te zajedničko, gdje su u kolu i muškarci i žene.

Kako su se pjesme i kozarsko kolo prenosili sa Kozare širom zemlje, tako je i kolo obrađivano, odnosno prilagođavano datoj sredini.

U prošlosti, iza svakog stiha bio je obavezan refren-pripjev »Oj, djevojko, dragaj dušo moja, oj, djevojko, milo janje moje«, a danas se skoro više taj pripjev i ne čuje, ili vrlo rijetko se čuje. Danas u kozaračkom kolu jedan prvači a svi igrači u kolu polažu. Međutim, ostalo je i dalje ono »Oj«, jer to je dozivanje i klicanje, a ne, kao što se dešava, da neki pjevaju »Joj, djevojko«, »Joj, Kozaro«, »Joj, Mladene«:

Kozara je lijepa i zelena
al' je našom krvi zalivena.
I posuta kostima boraca
a najviše mladi' Knežpoljaca.
Oj, Kozaro, divno opjevana,
u najtežem času nasmijana.

U jesen 1942. godine vraća se po neka žena i djevojka iz ropstva iz Slavonije, a bile su raseljene po srezovima Bjelovar, Garešnica, Grubišno Polje, Podravska Slatina itd. Vraćajući se na svoja pusta ognjišta, sređivale su ono što se moglo i sahranjivali preostale leševe i kosti. Tako je bilo u selu Bjelajci, opština Bosanska Dubica. Poslije takve jedne akcije na Ristića brdu u Bjelajcima, zaigrale su kozaračko kolo i pjevale pjesme posvećene kozarskoj ofanzivi i vjeri naroda da partizana ima i da će se pobijediti. Tada su zapjevale i ovaj stih:

Grob do groba u zrelome žitu
a Kozara zaklela se Titu:
»Druže Tito, mi ti se kunemo,
da sa tvoga puta ne skrenemo.«

Na V kongresu Partije grupa Kozarčana zapjevala je pjesmu:

»Druže Tito, mi ti se kunemo,
da sa tvoga puta ne skrenemo«,

da bi je prihvatio sav Kongres i u stojećem stavu otpjevao i zakleo se drugu Titu.

U septembru 1942. godine, obješena je u Prijedoru, po odluci ustaškog suda iz Banje Luke, Mira Cikota, sekretar Mjesnog komiteta Partije iz Prijedora. Tada je u Knežpolju, odakle je Mirina porodica Pralica, ponikao i ovaj stih:

Jedna žena obješena pade,
mladi život za slobodu dade.
Njeno ime Cikota je Mira,
što je žrtva razbojničkog pira.
Ko je prljav, grob njen nek ne dira,
Komunista bješe naša Mira.
Kozarčanke, mile seje naše,
vaspitajmo mi najmlađe naše

Na djelima majke i junaka,
ko je Mira to vas znade svaka.

Od kada se čulo za proglašavanje prvih narodnih heroja, postoji i ovakav stih:

Oj Prijedore, ti si gradić mali,
Heroji te slavom ovjenčali.
Tri heroja narodna nam dade,
Oj narode, naš su ponos sade.
Heroj Mladen i Kondić nam Rade,
i drug Mikan komandant brigade.

Kad je stigla vijest da je u Banjaluci ubijen komesar Proleterske čete Esad Midžić, nastali su i ovi stihovi:

Drug je Esad iz Prijedora grada
borio se od prvoga dana.
Oj, Esadu, dopade nam muka,
ubi tebe izdajnička ruka.
Drug je Esad muslimansko dijete,
njega žale proleterske čete.

Poslije pogibije Ive Lole i Jurice Ribar imaju i ovi stihovi:

Drugarice jes' li čula,
dva su cvijeta uvenula.
»Jesam čula, mili druže,
uvenule dvije ruže.
Poginula dva drugara,
dva heroja, dva Ribara.«

Poslije pogibije doktora Mladena Stojanovića, između mnogih, postoje i ovi stihovi:

Oj, Mladene, sa Kozare diko,
još te nije prežalio niko,
Tebe žali i Bosna i Lika,
sa Kozare najboljeg vojnika.
On nam, braćo, nikad umro nije,
ime mu se sa pjesmama vije.

Kozarčanima koji su izginuli prilikom oslobođenja Travnika posvećeni su ovi stihovi:

Plaću gore, plaću vite jele,
nema šošë ni Mećave Pere.
Nema Laze, nema Šipke Ranka,
kako će ih prežaliti majka.
Kozara se u crno zavila,
izgubila četiri svoja sina.

Poslije Krimske konferencije, kad se išlo na objašnjavanje donesenih odluka, sa tih sastanaka ostao je zabilježen i ovaj stih:

Saveznici kolko god vas ima,
ne poštujte odluke sa Krima.

Odluku su prvu donijeli,
podpomoći narod porobljeni.
Odluka je druga bila
da s' uništi sva Njemačka sila.

Omladina pjeva o svojim sekretarima SKOJ-a pa, među mnogobrojnim,
ima i ovaj stih:

Svaka ptica navija se gaju,
a drug Brane mladom naraštaju.
Nije tica od'ranila tića
ko što j' majka Branu Prokopića.

Kroz selo Maglajce naišao je Liječanski odred, a u selu je masovni sastanak. Željne pjesme i igre i da se dodirne muška ruka u kolu, žene i djevojke traže da se prekine sastanak, da poigraju kolo i onda će se sastanak nastaviti. Hvatajući se u kolo, saznale su da Odred ide na formiranje XX brigade i istog momenta zapjevani su stihovi:

Dvadeseta kozarska brigada,
ode nam se formirati sada.

Poslije proglašenja, odnosno imenovanja Tita za prvog maršala imaju i ovi stihovi:

Sitan biser, rosa pala,
Tito dobi čin maršala.
Sitan biser, rosa pala,
Bosna nam je federalna.
Sitan biser, rosa pala,
sloboda je procvjetala.

Kleveću nas sa mnogih strana pa i na to narod kroz stihove progovara:

Što prijetite mojoj zemlji miloj
gdje sloboda raste svakog dana,
što prijetite moj domovini
koja ima Tita velikana?
Koja ima Tita i Partiju,
koja ima narod i armiju.
Što imaju srca od granita,
što umiru i žive za Tita.

Na priredbi posvećenoj 30-godišnjici Prve konferencije AFŽ u Bos. Petrovcu, grupa žena sa Dubice (Stana Balaban, Stana čađo, Pava Karlica, sVe sa Knežice, te Persa Ristić iz Bjelajaca, Marica Jošanović iz Pucara, Olga Mirić iz Aginaca), otpjevale su izvorno ove stihove:

Sa Kozare sivi soko kliče,
dodi, Tito, dodi predsjedniče.
Dodi, Tito, Kozara te zove,
dodi, Tito, u posjete nove.
Ko pokuša drugo da nam kaže,
ne slušamo, znamo da nam laže.
Mi imamo svoje sokolove,
druga Tita i borce njegove.

Da nam živi sloga iskovata,
Muslimana, Srba i Hrvata.

Čuvši da je drug Tito proglašen treći put za narodnog heroja, među narodom nikli su i ovi stihovi:

Druže Tito, trostruki si heroj,
rukovodi na čelu nam stoj.
Republika šest nam federalni,
u njima je narod ravnopravni.
Pokrajine još dvije imamo,
u slobodi svi se svrstavamo.
Druže Tito, trostruki heroju,
zatreba li svi smo mi u stroju.

Na prvim izborima u slobodnoj zemlji u opštini Bosanska Dubica Dušanka Kovačević izabrana je za poslanika. Tih dana ostali su i ovi stihovi:

Druže Tito, jabuko od zlata,
odabrasmo ženu kandidata.
To je nama i ponos i dika,
izabrasmo ženu poslanika.

Pripremajući grupu Kozarčanki da zajedno igraju kozarsko kolo, Dušanka Kovačević, Sida Marjanović i Ante Kalmeta pokušali su ga objediniti i sa stihovima:

Mi smo seje od Prijedora grada,
ne boje se ni borbe ni rada.
Mi smo seje dubičkoga sreza,
porobljenog al' ne pokorenog.
Mi smo seje sa novskog sreza,
sa novskoga sreza ponosnoga.
Mi smo seje gradiškoga sreza,
nebojmo se puškomitraljeza.
Mi smo seje ispod Kozarice,
gdje ne rađa majka izdajice.

Kad je drug Tito 1972. godine, zvanično otkrio spomenik na Mrakovici, nikli su i ovi stihovi:

Oj Kozaro planino zelena,
u tebi je lijepa uspomena.
Na Mrakovci spomenik se sije
kao sunce kad u ljetu grije.

Ovo su samo neki manje poznati stihovi, ali ih ima još mnogo koje niko nije zabilježio. Zato poslije ovog naučnog skupa treba krenuti dalje u prikupljanje i istraživanje stihova, kako ovo narodno blago ne bi palo u zaborav i ostalo nezapisano. I na kraju, da završim svoju diskusiju sa stihovima:

Kozarsko se kolo ne pokrene
da se ime Tita ne spomene.

U nekim referatima je bilo reči o ustanku i frontovima koje smo držali posle ustanka, o tome zašto je toliki narod pošao na Kozaru, kao i o još nekim pitanjima, pa bih hteo, povodom toga, da iznesem neka svoja mišljenja.

Ako neko odvaja ustanak, kakav je bio na području Lješljana, Dobrljina i Kostajnice i šire, od fronta koji se posle prvih ustaničkih napada formirao za odbranu sela i dalje, ako izdvojeno gleda odlazak naroda na Kozaru, onda to, po mom mišljenju, nije pravo viđenje stvari. Potrebno je videti jedinstvo svih tih događaja da bi se razumelo i pravilno objasnilo sve ono što se zbilo na Kozari. Evo, kako ja to vidim.

1. Ustanak je bio pripremljen i vođen od komunista, bio je masovan i uz veliko učešće radnika koji su u ustanku bili njegovo jezgro. Uspešno uništenje rudnika u prvom napadu i uspešan napad na Dobrljin i Kostajnicu nije se mogao vršiti na taj način što bi se ustanici posle tih prvih napada rasuli i pošli kućama. Frontovi koji su narednih dana nastali za odbranu sela došli su kao rezultat takvoga ustanka. Tu se spojio izvestan spontanitet ustaničke mase u kojoj su dominirali radnici sa svojom svešću i iskustvom štrajkova koje su ranije vodili i rad komunista koji su imali zadatak da organizuju i nastave oružanu borbu protiv okupatora. Danas se mogu izvlačiti ovakvi ili onakvi zaključci i davati ocene, ali komunisti sutrađan, posle prvih ustaničkih napada, nisu mogli niti su smeli da ustanicima kažu da se vrate kućama, a da će se borba nastaviti samo sa odabranim naoružanim grupama i odredima. Kažem da nisu smeli, jer ih ustanici ne bi ni poslušali, a komunisti bi izgubili ugled i vodeću ulogu u organizovanju oružane borbe. Radeći tako, komunisti bi izgubili ugled i vodeću ulogu u organizovanju oružane borbe. Radeći tako, komunisti su i mogli da za svega par dana posle ustanka formiraju daleko veće odrede od izabranih boraca: lješljanski, dobrljinsko-kuljanski, baljski i druge, nego što su bili oni sa kojima se mislilo otpočeti diverzije i oružane napade na okupatore.

Vreme od 15 dana držanja frontova bilo je dovoljno da bi se posle toga na partijskom savetovanju u Knežici izvukao zaključak da treba napustiti frontalnu odbranu sela i preći na formiranje jedinstvenog partizanskog odreda za celo kozarsko područje. Prema tome, partijsko savetovanje u Knežici nije osudilo frontove, kakvih se mišljenja može čuti, kao neuspelu akciju, već su komunisti kazali da takav oblik borbe nema perspektive i da ga treba napustiti. Zato mislim da će u daljim raspravama trebati naučno analizirati što se sve zbivalo u tih prvih mesec dana aktivnosti ustaničkih masa i iz toga izvući odgovarajuća iskustva, a njih je dosta pozitivnih, po mom mišljenju, bez kojih kasnije ne bi mogla onako uspešno da se razvija narodnooslobodilačka borba na području Kozare. Ovde imamo u vidu da su komunisti postali legalni u svom radu i kod širokih masa stekli ugled i poverenje, da je već tih dana držanja frontova začeto jedinstvo fronta i pozadine, da je narod prihvatio i postao organizator i nosilac ishrane vojske kao svoje porodice, da je shvaćena nužnost prekidanja svakog odlaska iz sela u grad ili bilo koje mesto koje drži okupator, itd.

2. Ko ne shvata šta se zbilo u toj prvoj fazi — ustanak, frontovi, kao i ono što je došlo kao prerastanje toga u formiranje jedinstvenog partizanskog odreda, a zatim formiranje prvih četa na Kozari i sve dalje što se dešavalo do ofanzive, ne može mu biti jasno zašto je došlo do toga da je ceo narod krenuo u Kozaru za vreme kozarske ofanzive. Taj ne može da shvati ni to zašto se Drugi KNOP odred borio u okruženju u Kozari toliko koliko se borio, ni to kako je mogao da izdrži sve to što je izdržao.

Naime, odlazak naroda na Kozaru niti je ko naređivao, niti je ko sprečavao. To je došlo prirodno kao rezultat do tada stvorene svesti naroda i vojske i do tada stvorenog jedinstva fronta i pozadine. Do početka kozarske ofan-

zive bila je stvorena visoka svest o uzajamnoj povezanosti i odgovornosti vojske za narod i naroda za vojsku. I kada je počela ofanziva, to je bio samo produžetak zajedničke borbe naroda i vojske i nastavak borbe i u tim najtežim uslovima kada se ostavlja ognjište i ide da se bori tamo gde se borba produžiti mogla. Da zaključim: svako izolovano gledanje i odvajanje ustanka od forntalne odbrane, odlaska naroda na Kozaru i borbe Odreda u okruženju, kao i odluke komande Odreda o mestu i vremenu proboja iz obruča, ne može dovesti do pravog zaključka i naučne ocene onoga što se zbivalo na Kozari. Zato smatram da samo proučavanje svih tih faktora skupa, kao i svega onoga što se unutar i između toga zbivalo, može dovesti do pravog zaključka i ocene događaja na Kozari. Prema tome, i ja se slažem da je potrebno nastaviti naučno istraživanje i obradu svega onoga što se zbilo na Kozari a o čemu i na ovom skupu razgovaramo.

S obzirom da je o nekim rezultatima u dosadašnjoj prezentaciji NOB-a na Kozari u muzejskim postavkama govorio drug Idriz Čejvan, želio bih se zadržati samo na nekoliko pitanja koja, po mom mišljenju, zaslužuju da ih se još jednom istakne. To se, u prvom redu, odnosi na pitanja prikazivanja neprijatelja — njegove ljudske i materijalne angažiranosti, zatim masovno učešće naroda Kozare u NOR-u i revoluciji i njegov doprinos u borbama protiv neprijatelja i oslobođenja zemlje. Koliko su značajni ovi aspekti za cjelovitije sagledavanje pojedinih događaja, možda se najbolje može pokazati upravo na primjeru Kozare. Za vrijeme izvođenja kozarske ofanzive, kao što je poznato, ukupna jačina njemačkih i kvislinških snaga bila je oko 40.000 dobro naoružanih vojnika, potpomognutih avijacijom, tenkovima, oklopnim vozovima, riječnim patrolnim čamcima na Savi, velikim brojem teškog naoružanja i drugom ratnom opremom. Nasuprot ovim neprijateljskim snagama nalazilo se oko 3.500 partizanskih boraca, što jasno govori o višestrukoj nadmoći neprijateljskih i kvislinških snaga. Prema tome, kroz prezentiranje ovih podataka uz ostalu ilustrativnu muzejsku građu — fotografije, štampate, dokumente i druge muzejske eksponate, koja prikazuje istovremeno partizanske i neprijateljske snage, gledalac će dobiti ne samo zaokruženu sliku vojnih operacija vođenih na Kozari nego i niz drugih informacija koje govore o herojskoj borbi partizanskih boraca i naroda Kozare, odnosno istinitu i upečatljivu sliku kozarske ofanzive, što je i krajnji cilj svake muzejske ekspozicije.

Slično je i sa drugim pomenutim aspektima koji, do sada, nisu našli svoje mjesto u muzejskim ekspozicijama. Jer, na primjer, prikazivati masovno učešće naroda Kozare prvenstveno kroz zbjegove i deportacije od strane Nijemaca i kvislinga, kao što se to do sada činilo, ne pokazuje ono bitno, a to je aktivno učešće naroda u borbi protiv neprijatelja, što je upravo na Kozari došlo do punog izražaja. Mislim da je ovo, pored ostalih, jedna od bitnih komponenta koja bi morala naći svoje mjesto u budućoj muzejskoj prezentaciji u Memorijalnom muzeju na Kozari.

Ovim se, međutim, ne iscrpljuje široka lepeza pitanja koja moraju naći svoje mjesto u muzejskoj ekspoziciji, kao što su: uloga KPJ i njena nesumnjivo ogromna politička i organizaciona djelatnost, masovno herojstvo naroda i boraca Kozare, zatim bratstvo i jedinstvo i niz drugih aspekata NOR-a i revolucije. Na kraju, uvjeren sam da će autori buduće muzejske postavke, koja će se realizirati ovdje na Mrakovici, sigurno posvetiti dužnu pažnju ovim elementima i da će ta muzejska postavka, u sklopu čitavog memorijalnog kompleksa, pružiti potpuniju sliku historijskih zbivanja koja su se odigrala ovdje na Kozari u toku NOR-a i revolucije.

ZAVRŠNA RIJEČ BOŠKA BAŠKOTA, ČLANA ORGANIZACIONOG ODBORA

Dozvolite mi, drugarice i drugovi, da kažem nekoliko riječi u vezi s radom ovog skupa. Moram reći da sam, kao i neki drugi Kozarčani s kojima sam o tome razgovarao, ispunjen osjećanjem zadovoljstva, koje nas obuzima sve snažnije ukoliko se ovo naše savjetovanje primiće svom kraju. Nas Kozarčane raduje već sama činjenica da je došlo do realizacije naše dugogodišnje želje — da je, evo, organizovan i da se održava naučni skup posvećen događajima iz perioda NOB-a i revolucije na Kozari. Posebno nas, naravno, raduju rezultati koje je ovaj skup dao. Naime, referati, saopštenja pa i diskusije učesnika skupa pružili su obilje novih podataka, novih saznanja i doprinijeli da se bolje i potpunije osvijetle neki događaji i zbivanja na Kozari iz narodnooslobodilačkog rata. Mislim da mi Kozarčani dugujemo zahvalnost svima koji su svojim priložima doprinijeli da se potpunije osvijetli velika epopeja Kozare u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji 1941-1945. godine.

Upravo ta spoznaja o zamašnom domašaju ovog skupa na planu svestranijeg osvjetljavanja kozarske epopeje, upućuje nas na misao o tome da ovaj značajni posao treba nastaviti. Očigledno se ukazuje potreba da se u dogledno vrijeme organizuje bar još jedan ovakav skup. Dozvolite da tu potrebu potkrijepim navođenjem samo nekih važnijih tema koje iziskuju temeljitu obradu, a od nesumnjivog su značaja za sagledavanje pune istorijske istine o narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji na Kozari.

Na prvo mjesto, svakako, dolazi tema pod radnim naslovom »Rad i razvoj partijske organizacije na Kozari u toku NOB-a«. Svi koji su malo bolje upućeni u stanje stvari, znaju da je ova tema u dosadašnjim radovima samo marginalno zahvaćena.

Premda je tema »Organizacija i rad organa narodne vlasti« našla svoje mjesto u referatima ovog skupa, po našem mišljenju, trebalo bi dopunskim istraživanjima arhivske građe i drugih podataka svestranije obraditi organizaciju i raznovrsno djelovanje narodnooslobodilačkih odbora i njihovih organa. U okviru ove teme posebno treba osvijetliti organizaciju i rad vojnopozadinskih organa i ustanova.

Tema o ulozi žena u narodnooslobodilačkoj borbi i revoluciji na Kozari tek je, tako reći, načeta, a ima mnogo toga da se kaže o organizaciji i djelovanju AFŽ-a, o tome šta su žene Kozare učinile za revoluciju i šta je revolucija dala ženama.

Takođe bi svestranije i potpunije trebalo osvijetliti ulogu i razvoj omladinskog pokreta na Kozari — organizaciju i rad SKOJ-a, odnosno USAOJ-a u NOB-u.

Isto tako, potrebno je potpunije obraditi temu koja se odnosi na zbjeg na Kozari u ljeto 1942. godine: kako je nastao, kako je bio organizovan život u njemu, djelovanje partijske i skojevske organizacije kao i NOO-a u zbjegu itd.

Pažnju privlači takođe i agitaciono-propagandni rad na Kozari, posebno u vrijeme velike neprijateljske ofanzive, kada se među Kozarčanima, sticajem okolnosti, našao kompletan Partizanski obavještajni biro (POB) Operativnog

štaba za Bosansku krajinu i kada su usred Kozare, pored letaka i raznih drugih saopštenja, u partizanskoj štampariji štampane i izdavane »Krajiške partizanske novine« i »Kozarski vjesnik« u tiražu od 2—3.000 primjeraka.

Organizovan otpor i borba Kozarčana u logorima i u mjestima internacije, prije i naročito poslije neprijateljske ofanzive 1942. godine, takođe je zanimljiva i značajna tema.

Veliki pokret solidarnosti na Kozari poslije neprijateljske ofanzive, naročito u proljeće i u jesen 1943. godine, kada su, iako i sami teško postradali od neprijateljskog terora, pljačke i razaranja, stanovnici prijedorskog, novskog i gradiškog sreza pružili veliku pomoć preostalom stanovništvu do temelja opustošenog dubičkog sreza — isto tako je važna i interesantna tema.

S osobitom pažnjom treba naučno osvijetliti postepenu konsolidaciju i potom ogroman ponovni razmah narodnooslobodilačkog pokreta na Kozari od sredine 1943. godine pa do kraja rata.

Posebnu pažnju, po našem mišljenju, zaslužuje jedna veoma važna tema, utoliko prije što je dosad i u memoarskim, i u drugim publikacijama, pa i u istoriografiji nezasluženo ostala u sjeni. Riječ je o organizovanom djelovanju narodnooslobodilačkog pokreta na okupiranoj teritoriji Kozare, prije svega, u okupiranim gradovima: Prijedoru, Bosanskoj Dubici, Bosanskom Novom, Bosanskoj Gradiški, kao i u Ljubiji, Kozarcu i drugim mjestima (Banju Luku ne spominjemo jer je na tom planu već dosta učinjeno). Ovu temu je potrebno naučnoistorijski osvijetliti što je moguće potpunije i svestranije, naročito s toga što je narodnooslobodilački pokret na okupiranoj teritoriji od samog početka NOB-a i revolucije bio u pravom smislu te riječi pokret bratstva i jedinstva naših naroda i narodnosti.

Zavređuje određenu pažnju i tema koja bi mogla glasiti »Stvaranje i djelovanje kvislinških vojnih jedinica na području Kozare«.

Zahvaljujući se još jednom svima učesnicima ovog skupa, a posebno autorima saopštenja, očekujemo njihovu plodnu saradnju i ubuduće. Hvala!